

POUZE OBRÁNCE JAZYKA A NÁRODA?

V posledních letech se poněkud oživilo bádání o největším českém barokním historikovi Bohuslavu Balbínovi. Bylo to způsobeno především jubilejními okolnostmi, tj. 300. výročím jeho smrti v roce 1988. Takové oživení badatelského zájmu mělo v uplynulých desetiletích zpravidla rysy kulturní kampaňovitosti. Na rozdíl od toho je třeba vnést do vědeckého života soustavnost, jejímž výsledkem by byly podrobné rozборы spisů minulosti a vůbec literární tvorby v příslušných širokých souvislostech.

Od národního obrození se z Balbínova díla největší pozornosti těší spis, nazývaný tradičně „obrana“. Její stručnou charakteristiku najdeme v každé historii české literatury a dokonce i ve školských učebnicích. Tento spis však nepatří ke čtenářsky snadno dostupným knihám ani ke knihám často vydávaným. Zájemce může si totiž jen v dobře vybavených knihovnách vypůjčit tři, maximálně čtyři verze tzv. obrany. Nejstarší z nich, která dnes patří do kategorie starých a vzácných tisků, je **Bohuslai Balbini Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica**, vydaná v Praze roku 1775. Jde o první tištěné vydání spisu, který vznikl o století dříve – koncem roku 1672 nebo počátkem roku 1673 v Klatovech – a nemohl tehdy z politických a ideologických důvodů být vytištěn. Jeho rukopis byl zprvu majetkem Balbínova přítele, vynikajícího historika Tomáše Pešiny z Čechorodu, jemuž byl dedikován. Když Pešina předčasně zemřel na mor v roce 1680, dostal se rukopis do knihovny augustiniánského kláštera u sv. Václava na Novém Městě pražském a po jeho zrušení v roce 1785 do veřejné knihovny vysokých škol pražských, která prošla několika reorganizacemi až po dnešní Národní knihovnu ČR v Praze. Pelcl prostudoval autografický text ještě v době jeho uložení v augustiniánském klášteře a s největší pravděpodobností také přeložil. O Pelclovi jako překladateli se totiž někdy pochybovalo, přestože fakta mluví pro něho. Kromě Pelcloy edice, dnes srozumitelné jen nevelkému okruhu znalců latiny, existují tři vydání českého překladu, a to Emanuela Tonnera z r. 1869, Josefa Dostála z r. 1923 a můj překlad z r. 1988. Podle názoru přejímaného z jedné odborné publikace do druhé jsou verze Tonnerova a Dostálova každá svébytným překladem, ale fakticky je základním textem překlad Tonnerův, kdežto Dostálova verze vznikla jeho úpravou či modernizací. Mezi Dostálovým zněním a mým zněním spisu uplynulo 65 roků, takže je pochopitelné, že vydání z roku 1988 zmizelo z knižních pultů za několik dní! Pře-

kvapením pro zájemce bylo, že se kniha neobjevila pod tradičním názvem „obrana“, ale pod novým názvem **Rozprava krátká, ale pravdivá**. Použijí této příležitosti, abych to vysvětlil.

„Obrana jazyka slovanského, zvláště českého“ je název konvenční, který vznikl doslovným překladem Pelclova umělého titulu. První profesor české řeči a literatury na pražské univerzitě vytvořil totiž nově titul Balbínova textu, který nadpis nemá a který začíná dlouhou větou, vymezující tematiku díla. Pelclův název však není zcela přesný. Vnucuje představu o pouze obranném charakteru díla. Balbín samozřejmě brání a obhajuje slovanský jazyk, resp. český jazyk a národ, ale více než to důrazně útočí na příčiny špatného stavu českého národa a na špatnou vládu, která způsobuje omezování práv národa se starou vysokou kulturou a jeho jazyka vybroušeného dlouhou tradicí. K odmítnutí teze o obranné podstatě spisu vede už pouhý zřetel k názvům kapitol. Nelze přece vidět jen „obranu“ v tom, když se uvádějí příčiny, proč se starobylý jazyk měnil a musil měnit, když se za škodlivý čin prohlašuje pasivita vůči vlasti nebo dokonce snaha o změnu starobylého jazyka a obyčejů, když se doporučuje znalost co největšího počtu jazyků a když se panovníkovi doporučuje znalost jazyka svých poddaných a jejich ochrana, když se pochvalně poukazuje na ty národy, které pečlivě chrání a upřednostňují svůj jazyk, když se pranýřují zrádci a utlačovatelé národa atd. Dokonce i v těch kapitolách, z jejichž nadpisů by se dalo usuzovat na obranný ráz, převládá Balbínova útočná tendence shromáždit důkazy o starobylosti a rozšířenosti slovanského jazyka a vyvrátit různé pomluvy.

Spíše než obhajobou jazyka a národa je Balbínova skladba jejich oslavou, jak svědčí např. titul 14. kapitoly *Slavicae lingvae gloria*. Není to tedy obrana ani v klasickém, ani v humanistickém smyslu apologie, jak dokazuje třeba srovnání Balbínova textu s českým pozdně humanistickým spisem *Apologia* neb *Obrana ode mne, Karla staršího Žerotína, ku panu Jiříkovi z Hodic z roku 1606*. V pravém slova smyslu se vlastně „obrana“ vztahuje především na Balbínovo rozhodnutí napsat rozpravu a na něho jako spisovatele, který výkladem o starobylosti a rozšířenosti slovanského a zvláště českého jazyka a o slavné minulosti českého národa nechce vyjadřovat nenávist nebo opovržení vůči jiným jazykům a národům. Samozřejmě se v takové souvislosti slovo „obrana“, totiž „defensio“, vyskytne, ale právě tam se také objevuje s odvoláním na Aristotela formulace, že „žalobce má být lepší než obžalovaný“. Balbín tedy spíše než obhajuje vlastně obžalovává. Obžalovává špatné rádce císařovy, kteří zrazují pro svůj prospěch a ctížádost vlastní národ, a nejdůležitějšího z těch rádců, nejvyššího purkrabího českého státu Bernarda Ignáce Bořitu z Martinic, prohlašuje za hlavního škůdce:

Ó dome starý, jak nestejnorodý vládce vládně tobě! Ó proslulý pastýři ovci! Ó ty svým důmyslem velký (protože mnozí tě považují za důmyslného, ale moudrým tě nikdo nena-zve). Ó pravím, ty velký reformátore státu! Starý dům a království jsi zbořil, nové nepo-stavil. Běda tobě! Jak se jednou ospravedlníš ze svých zločinů vlasti, jak králům, jejichž

dědictví (jež se zakládá na zámožnosti poddaných, jak míní rozvážnější politikové) jsi tak potupně utratil! Šlechtu jsi potlačil, z královských měst nadělal městečka, z městeček vesnice, z vesnic rozbořené chatrče, v nichž bydlí lidé polonazi, otrhaní, hladem skoro umoření, všech potřebných věcí zbavení! Ó ty pravý otče vlasti! Žádný statkář by nedovolil se svým statkem tak hospodařit, jako ty hospodaříš s českým královstvím, kdysi bohaté kvetoucím, jehož všechny ozdoby, ochrany, důchody jsou vydány v plen (neboť nemohu jinak pojmenovat násilná vydírání) a jsou denně před našima očima uchvacovány, když vídeňský dvůr, zbaven sladkostí českých peněz, každodenně nenasytným hrdlem volá: „Přinášej! Přinášej!“ Mohu věřit, že rozumíš vladařskému umění ty, který neznáš ani první písmeno náležité správy a politické schopnosti?

Tuto citaci nelze považovat za obranu, nýbrž naopak za útok. Ten se místy zmírňuje, ale v poslední kapitole promlouvá Balbín nekompromisně ke všem držitelům moci a vyslovuje nad nimi kletbu, až příliš tvrdou na člověka s duchovním posláním:

Ať se honosíš jakýmkoli jménem, ať se proslavuješ či ses proslavil titulem buď rady, nebo komisaře, nebo aktuára, písaře, sekretáře, nebo vizitačního či revizitačního vyslance nebo vyslancova zástupce, jestliže jsi slovy a skutkem k tomu přispíval, aby chudí byli utlačováni, aby z nešťastných sedláků vysávali, ba srkali pot a krev, aby některým se ulevilo, jiným zase přitížilo, a jestliže jsi pro dosažení přízně, vyhnutí panovníkova hněvu nebo pro patolizalství, strach či odměnu mlčel, když jsi mohl mluvit a vystupovat ve prospěch vlasti naprosto zubožené, anebo jestliže jsi to všechno podporoval úplatným jazykem či perem: krev ubohých lidí padne na tebe a na tvé syny!

Po rozhořčených větách čteme toto Balbínovo shrnutí: „*To je moje obžaloba!* Objevuje-li se opožděně, je určitě pravdivá a nikdy nepřestane být spravedlivou.“ A právě zde se vyskytlo slovo, které obsah Balbínova spisu nejlépe vystihuje, slovo querela, tj. obžaloba. Kdyby František Martin Pelcl dal se zřetelem k takovým pasážím do titulu své edice slovo querela, což však bylo v jeho době stěží možné, figuroval by Balbínův spis v dějinách české literatury nikoli jako „obrana“, nýbrž jako „obžaloba“ nebo „žaloba“.

Bylo tedy podle mého názoru nutné opustit konvenční nepřesný název Obrana a zavést nové označení. Rozhodl jsem se využít posledních čtyř slov z Balbínovy úvodní věty, vymezující tematiku spisu, totiž slov „brevis, sed accurata tractatio“. Pod jejich překladem — **Rozprava krátká, ale pravdivá** — jsem spis vydal k 300. výročí Balbínovy smrti.

Nový titul vyjadřuje zároveň literární druh Balbínem použitý. Tento druh nesl ve starých literaturách označení tractatio. Úkolem tractatia bylo odborně rozebrat a vysvětlit nějaký závažný problém. V češtině mu odpovídá termín rozprava nebo pojednání. Pozoruhodné je, že Balbín se ve své rozpravě několikrát obrací na adresáta spisu Tomáše Pešinu z Čechorodu; rozprava má tedy některé formální rysy dopisu. Skutečně jen některé, neboť chybí pro epistolografii typická závěrečná formule, kterou nahrazuje invokací k sv. Václavovi. Dopisová

forma nebyla ovšem u žánru tractata něčím neobvyklým. Specifické pro Balbínovu rozpravu jsou především rysy obsahové, totiž rozbor a hodnocení důležitého současného problému politického, nikoli problému teologického nebo filozofického, jak tomu bylo často v traktátech středověkých. Zaměřením na žhavou či ožehavou problematiku se Balbínův spis podobá raně humanistickému Dialogu Jana Mladšího z Rabštejna, který má dopisovou formu úplnou. Oba spisy mají společného jmenovatele i ve faktu, že ve své době zůstaly v rukopise. Biskup Pešina dal Balbínův rukopis kaligraficky několikrát přepsat. O osudech přepisů víme jen málo.

Rukopisná fixace jakéhokoli díla znamenala jak před vynálezem knihtisku, tak ještě více v době jeho rozvoje pronikavé omezení společenského dosahu. Známe ovšem spisy uchované v mnoha opisech a kolujících na širokém teritoriu, ale to nebyl případ Balbínovy rozpravy. Do rukou se jistě dostala Pešinovi a ten ji dal přečíst několika členům svého vlasteneckého historicko-filologického okruhu, nazvaného později balbínovsko-pešinovským. Balbín si pravděpodobně po zrušení klatovské „internace“ začal uvědomovat, že jeho dílo, napsané bez aspirací na vydání, by snad cenzura šmahem neodmítla, vždyť roku 1674 vyšel jak z Vatikánu, tak z Vídně souhlas s vydáním nebo vlastně dotištěním jeho Výtahu z dějin českých. Tento Výtah čili **Epitome** se dosud zdál být pro veřejnost ztracen v důsledku těžkých obvinění, pocházejících od nejvyššího purkrabího hraběte Bořity z Martinic. Ten byl pobouřen Balbínovou tezí o Českém království jako státu volebním; vyplývalo z ní, že Habsburkové nemají na českou korunu dědičné právo, Martinic měl však i řadu dalších výtek. Ty bylo možné vztáhnout i na Balbínovu rozpravu, v níž jsou také — jako v Epitome — odmítnuty pseudovědecké názory nejmenovaného dějepisce, Balbínem označovaného jako „čechožrout“ (v originále misobohemus nebo bohemosastix). Jestliže tedy cenzura schválila Epitome, mělo za příznivějších poměrů ve státní správě i ve vedení české jezuitské provincie naději na vydání také tractatio, tedy rozprava. Avšak Balbín byl už patrně tak intenzivně zabrán do přípravy a vydání své rozsáhlé vlastivědy **Miscellanea historica Regni Bohemiae**, že rozprava z let 1672-1673 stála mimo jeho bezprostřední zájem, i když se na ni právě v Miscellaneích několikrát odvolává.

V rukopise zůstalo také Balbínovo **Trophaeum sepulchrale**, tj. Pamětní nápis Bernardu Ignácovi z Martinic. Vzniklo nedlouho před rozpravou. Byl to fiktivní pamětní nápis na hrob Martinicův z roku 1672, tedy z doby, kdy Martinic žil a vládl. Na jeho vytištění nabylo možné myslet ani poté, kdy Martinic v roce 1685 zemřel, protože nápis měl jednoznačný pamfletický ráz. Ve své podstatě, tj. v rázném politickém a mravním odmítnutí násilného vladaře, shoduje se Trophaeum s rozsáhlejší rozpravou, které se především věnujeme.

Koncem roku 1991 uplynulo 370 let od narození Bohuslava Balbína, zároveň však uplývá 320 let od jeho přeložení z Prahy do Klatov. Jako ukázněný voják Tovaryšstva Ježíšova splnil příkaz českého provinciála a v tichu kolejní cely za-

čal přemýšlet o všech oborech své dosavadní práce. Působil totiž dosud jako učitel na řádových školách, jako misionář, kazatel a historik. V dočasné depresi se mu zdálo, že v žádné z těchto specializací nebyl úspěšný. Dokonce i v jeho činnosti historika našli představení nedostatky, a proto ho přeložili mimo kulturní centrum. V Klatovech prožívá depresi padesátiletý jezuita, který s Tovaryšstvem spojil celý život od svých 15 let. Postupně poznává, že příčiny deprese nejsou v Tovaryšstvu, ale ve společnosti. Před vstupem do řádu byl příslušníkem nižší šlechty Škorniců Balbínů z Vorličné, která se však svým způsobem života a hospodářskými možnostmi podobala českému měšťanstvu. Byla to vrstva nejvíce postižená důsledky tragické bitvy na Bílé hoře a pustošivé třicetileté války. V Klatovech Balbína často napadá myšlenka, že se ztrácí sociální ovzduší jeho dětství a s ním že zaniká český národ. Balbín usilovně hledá nějakou nadějnou protiváhu a nakonec ji nachází v rozsáhlém etniku – ve Slovanstvu:

Jestliže vynáším starobylost či rozšířenost slovanského jazyka nebo uvádím jinou jeho chválu, neměl by se nikdo domnívat, že nenávidím cizí jazyky nebo že chci nenávidným srovnáváním snižovat, ať tak řeknu, jejich úrodu, neboť nejméně se sluší, abych sám dělal, co jiným vytykám. (...) Všechny jazyky považuji za rovnocenné, všechny mám rád, jde mně jen o to, aby pomluvami jiných nebyla z bezmezné neznalosti a nespravedlnosti zlehčována slovanská řeč, která je pro ně bezcennou. Vlastenčením (jak někteří nazývají tu chybu) není obrana svého národa, nýbrž – jak oni dělali a dělají – pomlouvacné útočení na národ. Avšak nelíbí-li se někomu celý tento odstavec, dávej vinu útočným utrhačům, kteří nás nejednou popuzovali k obraně a svou drzostí uráželi i mlčení i naši trpělivost.

Ve své rozpravě i v celém svém rozsáhlém díle používá Balbín termínů „slavica lingua“ a „slavica gens“ ve dvojím významu. U „lingva“ míní buď obecné označení jazyka Slovanů, nebo konkrétní slovanský jazyk, nejčastěji češtinu. Podobně u „gens“ jde buď o celou skupinu slovanských národů, nebo jen o Čechy. Připomíná-li události z historie konkrétních slovanských národů, užívá Balbín označení „ruský“, „polský“, „ilyrský“, tj. jihoslovanský, někdy jen ve významu „charvátský“. V souvislosti s vyhubením Polabských Slovanů užívá také jmen četných k nim příslušejících národů a kmenů.

Výchozí Balbínovou tezí je teze o starobylosti, slavné historii a vysoké kultuře Slovanů. Jako zásadní opora této teze slouží Balbínovi sv. Jeroným. Balbín ví ve shodě s historickými fakty, že tento vynikající křesťanský latinský spisovatel 4. až 5. století vytvořil latinsky text bible, zvaný Vulgáta, ale připojuje k tomu i chybný názor o Jeronýmově překladu bible do slovanského jazyka. Balbín zde přejímá starší tvrzení o tom, že Jeroným jako rodák ze Stridonie v Dalmácii byl slovanského původu a že po Vulgátě přeložil bibli do slovanského jazyka.

Už dvě století víme, že částečný slovanský překlad bible pochází až z doby cyrilometodějské, kterou Balbín také vysoko hodnotí. K uvedené tezi o sv. Jeronýmovi připojuje množství historických faktů v podstatě správných. Jimi obhajuje

Slovanstvo a slovanské jazyky a zároveň ostře kritizuje současné politické poměry v českých zemích, jejichž důsledkem je omezování práv českého národa a jazyka. Historickou argumentací se odhalují prameny dřívější slávy Slovanů a jejich jazyka. V době, kdy český národ kořistnický ovládá přistěhovalá šlechta, nesrostlá s českým prostředím, podává Balbín obraz staré slovanské šlechty. Ve starobyrou českou šlechtu vkládá také největší naděje pro budoucnost svého národa.

V Balbínově slovanské orientaci převažuje polonofilství. To souviselo se silným vlivem jeho řádového prefekta Mikuláše Łeczyckého, o němž na konci života napsal knihu, i s mnohostrannou spoluprací české jezuitské provincie s provinciemi v Polsku. Avšak Balbínovo polonofilství nesměřovalo v mezoslovanských kontextech k absolutizaci. Objektivně se jeho dílo začleňuje do jednoho z kulturně významných proudů 17. a 18. století, do barokního slavismu, ale subjektivně mu vůbec nešlo o vytvoření komplexního slovanského politického a kulturního programu. To však nijak nezmenšuje jeho význam jako neohroženého bojovníka za svůj národ a svou vlast, inspirovaného vědomím jazykové a etnické příbuznosti Slovanů.

Tak byl Balbín pochopen v době národního obrození. Tehdy jeho „Rozprava krátká, ale pravdivá“ se v Pelclově edici originálního textu (pouze s přidaným titulem) stala pramenem podobných slovanofilských projevů. Vzdělanci v Balbínovi viděli prvního národního buditele a předchůdce novodobé kritické historiografie. Prostému čtenáři objevil Balbína až Karel Havlíček článkem ve Slovanu z 20. a 29. května 1850. Z rozpravy přeložil mnohé pasáže a ze svého hlediska je bystře komentoval. Balbína prohlásil za „pravého vlastimila v nejušlechtlejším tohoto slova významu“ a vytvořil z něho typ vlastence působícího v těžkých politických podmínkách. Pasáže z Balbínovy rozpravy zařadil za druhé světové války do své znamenité antologie České baroko statečný historik a významný barokolog Zdeněk Kalista. Jiný náš přední univerzitní profesor a odbojový činitel Albert Pražák vyhradil Balbínovi důležité místo ve své těsně poválečné knize Národ se bránil.

Zakončeme naši úvahu o Balbínově slavné rozpravě jejími závěrečnými větami, obsahujícími vroucí prosbu ke sv. Václavovi:

Ty, ó nejuváženější a největší z patronů české země, Václave! Bud' Vratislavem a svým Čechám navrať starou slávu! Postav nás zase na to místo, odkud jsme vlastní zbabělostí a zločinnou nenávisť jiných nebo podlízavostí mnohých neprávem klesli, oddáni až do konce nejuvěrněji Tobě a přesvaté víře i panovníkům! Ty ochrano a posilo našeho národa! Zanikneme-li, Tobě zanikneme! Od nových obyvatelů bys marně očekával tu úctu, s níž Tě česká země po tolik staletí následuje a miluje. Proto naléhavě opakujeme: Nedej zahynouti nám i budoucím!

Nechčeš-li snad slyšet nezdrámé syny, slyš a vyslyš prosící předky, kteří se přimlouvají za své potomky a Tebe v nebi vidí! Svatý Václave, mučedníku Kristův, jediný dědici české země, oroduj za nás!